Сьогодні у нас свято. У нас з мамою завжди свято, коли прилітає дядько Микола — давній друг мого батька. Вони разом училися колись іще в школі, сиділи за однією партою і воювали проти фашистів: літали на важких бомбардувальниках.

Свого тата я жодного разу не бачив. Він був на фронті, коли я народився. Я бачив його тільки на фотографіях. Вони висіли в нашій квартирі. Одна, велика, в їдальні над диваном, на якому я спав. На ній тато був у військовій формі, з погонами старшого лейтенанта. А дві інші фотографії, зовсім звичайні, цивільні, висіли в маминій кімнаті. Тато там — хлопчина років вісімнадцяти, але мама чомусь любила ці татові фотографії понад усе.

Тато часто снився мені ночами. І може, тому, що я його не знав, він був схожий на дядька Миколу.

...Літак дядька Миколи прибував о дев'ятій ранку. Мені хотілося його зустріти, але мама не дозволила, сказала, що з уроків іти не можна. А сама пов'язала на голову нову хустку, щоб їхати на аеродром. Це була незвичайна хустка. Річ не в крамі. На крамах я мало розумівся. А в тім, що на хустці були намальовані собаки різних порід: вівчарки, волохаті тер'єри, шпіци, доги. Стільки собак одразу можна побачити хіба що на виставці.

У центрі хустки красувався величезний бульдог. Пащека в нього була роззявлена, і з неї чомусь вилітали нотні знаки. Музичний бульдог. Чудовий бульдог. Мама купила цю хустку давно, але жодного разу не надягала. А цього разу надягла. Можна подумати, що навмисне зберігала до приїзду дядька Миколи. Зав'язала ріжечки хустини ззаду на шиї, вони ледве дотяглися, і відразу стала схожа на дівчисько. Не знаю, як кому, а мені подобалося, що моя мама схожа на дівчисько. Дуже, на мою думку, приємно, коли мама така молода. Вона була наймолодша мама в нашому класі. А одна дівчинка з нашої школи, я сам

чув, просила свою маму, щоб та пошила собі таке пальто, як у моєї мами. Смішно. Тим паче, що пальто в моєї мами старе. Навіть не пам'ятаю, коли вона його шила. А цього року в нього обтріпалися рукава, і мама їх підкотила. "Тепер модні короткі рукава",— сказала вона. А хустинка їй дуже личила. Вона навіть робила новим пальто. Взагалі я на речі не звертаю ніякої уваги. Ладен ходити десять років у одній формі, аби тільки мама якомога гарніше вбиралася. Мені подобалось, коли вона купувала собі обнови.

На розі вулиці ми пішли в різні боки. Мама заквапилася на аеродром, а я подався до школи. Кроків за п'ять я озирнувся, і мама озирнулася. Ми завжди, коли розлучаємося, пройшовши трохи, озираємося. Дивно, але ми озираємося майже одночасно. Подивимось одне на одного та й ідемо далі. А сьогодні я озирнувся ще раз і здаля побачив на самій маминій маківці бульдога. Ох, як же він мені подобався, цей бульдог. Музичний бульдог. Я йому одразу ж придумав ім'я: Джаз.

Я ледве дочекався кінця занять і помчав додому. Витяг ключ, у нас з мамою окремі ключі, й тихесенько відімкнув двері.

— Поїдемо до Москви,— почув я гучний голос дядька Миколи.— Мені дали нову квартиру. І Толі буде зі мною краще, і ти відпочинеш.

У мене серце закалатало. Поїхати до Москви разом з дядьком Миколою! Я давно тайкома мріяв про це. Поїхати до Москви й жити там утрьох, ніколи не розлучаючись: я, мама і дядько Микола. Пройтися з ним за руку на заздрість усім хлопчакам, проводжаючи його в черговий політ. А потім розповідати, як він літає на пасажирському турбогвинтовому лайнері Іл-18. На висоті шість тисяч метрів, вище за хмари. Хіба це не життя?

Але мама відповіла:

— Я ще не вирішила. Треба поговорити з Толею.

"Ох, боже мій, вона ще не вирішила,— обурився я.— Ну звісно, я згоден".

— Їй-право, мені смішно. Чого він так запав тобі в душу? — Це дядько Микола заговорив про мого батька. Я вже хотів був увійти, але тієї миті зупинився.— Минуло стільки років. Ти й знала його всього півроку.

— Таких пам'ятають довіку. Він був добрий, сильний і дуже чесний. Одного разу ми з ним запливли на Адалари, в Гурзуфській бухті. Вилізли на скелю, і я впустила в море буси. Він стрибнув у воду не роздумуючи, а скеля була заввишки метрів двадцять. Сміливий.

— Ну, просто хлоп'яцтво,— сказав дядько Микола.

— А він і був хлопчаком, і загинув хлопчаком. У двадцять три роки.

— Ти його ідеалізуєш. Він був звичайний, як усі ми. До речі, любив хвастонути.

— Ти злий,— сказала мама.— Я навіть і гадки не мала, що ти злий.

— Я кажу правду, і тобі це неприємно,— відповів дядько Микола.— Ти ось не знаєш, а він не заткнув у літаку, як тобі писали. Він потрапив у полон.

— Чому ти раніше про це не розповів?

— Я сам недавно дізнався. Знайдено нові документи, фашистські. І там написано, що радянський льотчик, старший лейтенант Нащоков, здавсь у полон без опору. А ти кажеш: сміливий. Може, він виявився боягузом.

— Замовкни! — крикнула мама.— Зараз же замовкни! Ти не смієш про нього так думати!

— Я не думаю, я припускаю,— відповів дядько Микола.— Ну, заспокойся, адже це давно минуло й не має до нас ніякого стосунку.

— Має. Фашисти написали, а ти повірив? Якщо ти так думаєш про нього, тобі нема чого приходити до нас. Ти нас із Толею не зрозумієш.

Мені треба було ввійти і вигнати дядька Миколу за його слова про батька. Мені треба було ввійти й сказати йому щось таке, щоб він викотився з нашої квартири. Але я не зміг, я боявся, що, коли побачу маму і його, просто розревуся від образи. Перш ніж дядько Микола встиг відповісти мамі, я вибіг із дому.

На вулиці було тепло. Починалася весна. Біля під'їзду стояли знайомі хлопці, але я відвернувся від них. Я понад усе боявся, що вони бачили дядька Миколу й почнуть мене розпитувати про нього. Я ходив-ходив і все думав про дядька Миколу й ніяк не міг додуматися, навіщо він так погано сказав про тата. Адже він знав, що ми з мамою любили тата. Нарешті я повернувся додому. Мама сиділа за столом і дряпала нігтем скатерть.

Я не знав, що мені робити, і взяв у руки мамину хустку. Почав її роздивлятися. На самісінькому ріжечку був намальований маленький вухастий песик. Не породистий, звичайний дворняга. І фарб художник для нього пошкодував: він був сивенький з чорними плямами. Песик поклав морду на лапи й заплющив очі. Сумний песик, не те що бульдог Джаз. Мені його стало шкода, і я вирішив придумати йому ім'я. Я назвав його Знайдою. Не знаю чому, але мені здалося, що це ім'я йому пасує. Він на цій хустці був якийсь випадковий і самітний.

— Знаєш, Толю, поїдемо в Гурзуф.— Мама заплакала.— На Чорне море. Дід давно чекає нас.

— Гаразд, мамо,— відповів я.— Поїдемо, тільки не плач.

* * *

Минуло тижнів зо два. Якось уранці я розплющив очі, а над моїм диваном на стіні, де висів татів портрет у військовій формі,— порожньо. Від нього лишилася тільки квадратна чорна пляма. Я перелякався: "Раптом мама повірила дядькові Миколі й тому зняла татів портрет? Раптом повірила?" Підхопився, побіг у її кімнату. На столі стояла розкрита валіза. А в ній були дбайливо складені татові фотографії і його старий льотний кашкет, який зберігся в нас з передвоєнного часу. Мама збирала речі в дорогу. Мені дуже хотілося поїхати у Гурзуф, але чомусь стало прикро, що на стіні замість татової фотографії — темна пляма. Сумно якось, і край.

І тоді до мене прийшов мій найкращий друг Льотка. Він був найменший у нашому класі, а сидів за високою партою. З-за неї видніла тільки Льощина голова. Він сам себе через те прозвав: "голова професора Доуеля". Проте Льошка мав одну ваду — він базікав на уроках. І вчителька часто робила йому зауваження. Якось на уроці вона сказала: "У нас є дівчатка, які дуже багато уваги приділяють своїм зачіскам". Ми обернулися в бік Льошиної парти, знали, що вчителька натякає на його сусідку. А він підвівся й каже: "Нарешті це, здається, мене не стосується". Безглуздо, звісно, і зовсім не дотепно. Але вийшло страшенно смішно. Після цього я просто закохався в Льошку. Багато хто з нього сміялися, що він маленький і голос у нього тоненький, дівчачий. А я ні.

Льошка простягнув мені лист.

— Перехопив у поштаря,— сказав він.— Бо ще ключ діставати та лізти в поштову скриньку.

Лист був від дядька Миколи. Я геть розкис. Сам не помітив, як мені сльози виступили на очах. Льошка розгубився. Я ніколи не плакав, навіть коли схопився за гарячу праску й дуже обпік руку. Льошка причепився до мене, і я йому все розповів.

— Про твого татка — це суща дурниця. Стільки орденів одержав за хоробрість — і раптом злякався. Дурниця. А на цього Миколу наплюй! Був — і нема! І край. Навіщо він вам?

"Ні, цього навіть Льошка зрозуміти не міг. У нього був батько, а в мене його ніколи не було. А дядько Микола так мені колись подобався,— подумав я.— Був — і нема. І край. Веселий Льошка!"

Ввечері я віддав листа мамі. Вона взяла новий конверт, запечатала туди нерозпечатаний лист дядька Миколи й сказала:

— Швидше кінчалось би навчання в школі. Поїдемо в Гурзуф, і ти блукатимеш по тих самих місцях, де блукали ми з татом.

Від Сімферополя до Алушти ми їхали автобусом. В автобусі маму дуже захитало, і ми пересіли на теплохід.

Теплохід ходив рейсом від Алушти до Ялти, через Гурзуф. Ми сіли на носі й чекали відходу. Повз нас пройшов кремезний червонолиций моряк у темних окулярах, поглянув на маму й мовив:

— Вас тут заллє водою.

— Байдуже,— відповіла мама. Вона вийняла із сумки хустину й пов'язала голову.

Моряк зійшов у рубку. Він був капітаном. І теплохід відчалив.

З Гурзуфської бухти віяв буйний вітер і здіймав хвилю. А ніс теплохода розтинав хвилю, і бризки великими краплями падали на нас. Кілька крапель упало на мамину хустку. На тому місці, де стояв бульдог Джаз, з'явилася велика пляма. Моє обличчя теж стало мокре. Я облизав губи і закашлявся від солоної морської води.

Усі пасажири пішли на корму, а ми з мамою залишилися на тому ж місці. Нарешті теплохід причалив, і я побачив діда — маминого тата. Він був у парусиновій куртці і в матроській тільняшці. Колись дід плавав корабельним коком, а тепер він працював кухарем у міській чебуречній. Готував чебуреки й пельмені.

Теплохід занурився в дерев'яний поміст, матрос закріпив причальний трос. Капітан висунувся у віконце:

— Привіт коку! В Ялту зібрався?

— Привіт, капітане! Дочку зустрічаю,— відповів дід і заквапився нам назустріч.

А мама, як побачила діда, кинулася до нього і раптом заплакала.

Я відвернувся. Капітан зняв темні окуляри, і обличчя в нього стало звичайне.

— Слухай, братчику, надовго ви сюди?

Я спершу не зрозумів, що він звертається до мене, а потім здогадався.

— Ми,— кажу,— назавжди.

— А...— Капітан розуміюче похитав головою.

Я прокинувся від незнайомого запаху. Я спав у дворі під персиковим деревом. Це воно так незнайомо пахло. На лавочці сиділа мама. Вона була вдягнена так само, як учора. І тому мені здалося, наче ми все ще в дорозі, все ще не приїхали. Але ми приїхали. Просто мама не лягала спати.

— Мамо,— запитав я,— що ми будемо робити?

— Не знаю,— відповіла мама.— А втім, знаю. Снідати.

Рипнула хвіртка, і в двір увійшла маленька огрядна жінка в хатньому халаті.

— Добридень,— сказала вона,— з приїздом. Я ваша сусідка, Волохіна Марія Семенівна. А як же чекав вас старий! Як же чекав! Усе казав: у мене дочка красуня.— Сусідка якось незрозуміло замуркала.—Я ж то гадала, всім батькам їхні доньки здаються красунями. А тепер бачу, що не хвастав...

— Добрий день,— перебила її мама.— Сідайте.

— Маріє! — пролунав чоловічий голос з-за паркана.— Я йду на роботу!

— Почекаєш! — грубо відказала жінка й знову повернулася до мами. — Мій, завжди йому ніколи. Така краса та без чоловіченька,— вела далі сусідка.— Ну, тут ви не пропадете. На курортах чоловіки лагідні.

— Облиште,— сказала мама й поглянула в мій бік.

— Маріє! — знову пролунало з-за паркана.— Я йду!

Сусідка побігла. А ми з мамою поснідали й пішли гуляти містом. Людей на вузьких гурзуфських вулицях було мало. Місцеві працювали, а відпочиваючі сиділи біля моря. Була страшенна спека. Асфальт перегрівся й вгинався під ногами, наче подушка. Але ми з мамою ходили й ходили. Я мовчав, і мама мовчала. Мені здалося, що мама хоче замучити себе й мене. Нарешті ми зійшли до моря.

— Можеш скупатися,— сказала мама.

— А ти?

— Я не буду.

Море було тепле й тихе. Я плив довго й усе чекав, коли мама гукне, щоб я вертався. Але мама не гукала, а я вже стомився. Тоді я оглянувся. Мама сиділа, якось незграбно підібгавши під себе ноги. Я подумав, що мама схожа на пораненого птаха. Одного разу знайшов на озері качку з перебитим крилом, вона також якось незграбно сиділа. Я поплив назад. Виліз на берег. Від напруження тремтіли ноги й стугоніло у вухах. Ліг животом на гаряче каміння і похилив голову на руки. Зовсім поряд зашурхотіло каміння, хтось пройшов майже по моїй голові й зупинився. Я трохи розплющив очі й побачив ноги в сандалях геть подряпаних і збитих від постійного ходіння по каменях. Я підвів голову: за маминою спиною стояла маленька дівчинка й роздивлялася собак на хустці. Коли вона побачила, що я втупився в неї, то відвернулася від собак.

— Тебе як звати? — запитав я.

— Сойка,— відповіла дівчинка.

— Сойка? — здивувався я.— Це пташине ім'я А може, ти лісова птаха з породи горобиних?

— Ні. Я дівчинка. Я живу на Кримській вулиці, будинок чотири.

"Ну, Сойка то Сойка,— подумав я.— Мало хіба яких імен не вигадують батьки для своїх дітей. У нас, наприклад, у класі вчився хлопчик, якого звали Трамвай. Його батько був першим вагоноводом на першій трамвайній колії, прокладеній у місті. Це була, можна сказати, історична подія На честь цього він дав своєму синові ім'я Трамвай. Не знаю, як вони звуть його вдома: Трамвайчик, або Трамчик, або Трамвасичок? Язик поламаєш. Сміхота. А Сойчин батько, мабуть, мисливець".

— Сойко,— запитав я,— твій батько мисливець?

— Ні. Він колгоспний рибалка. Бригадир.

Мама обернулася, поглянула на Сойку й сказала:

— Її звуть не Сойка, а Зойка. Еге ж? — Дівчинка кивнула.— Просто вона ще маленька й не вимовляє букву "з".

— До побачення, Зойко,— сказала мама.

— До побачення, Сойко,— сказав я. Тепер мені більше подобалось ім'я "Сойка". Кумедне ім'я якесь лагідне.

Діда вдома не було. Він прийшов значно пізніше, коли на сусідньому подвір'ї уже лунали голоси курортників. Наша сусідка здавала в найми кімнати приїжджим. Дід прийшов веселий. Він поплескав мене по плечу й сказав:

— То ось що, Катрусю (це так звати мою маму), завтра підеш наймати ся на роботу. Я вже домовився. В санаторій, за фахом, медичною сестрою.

— Оце добре! — сказала мама.

І раптом дід скипів. Він навіть нагримав на маму:

— Чи довго ти гратимеш у хованки зі мною, що в тебе скоїлось?

Мама розповіла дідові про дядька Миколу й про те, що він говорив про тата.

— Усе це твої причіпки до Миколи. Він гарний хлопець.

— Він був би поганим батьком для Толі,— вперто мовила мама.

— Толя, Толя! Премудра голова. Толя перший час міг би пожити в мене.

— Я не залишусь без мами,— сказав я.—І вона теж нікуди не поїде. Я не люблю дядька Миколу.

— А ти чого ж бо? Ти навіть не знав свого батька. Микола його скривдив. А якщо Микола має рацію, якщо він досі де-небудь живе там, у чужій країні?

Дід сказав страшне! "Тато живе там, у чужій країні? — подумав я.— Отже, він просто зрадник".

— Цього не може бути,— сказав я.

— Багато ти тямиш у людях! — відповів дід.

— Батьку, зараз же замовкни! — закричала мама.— Подумай, що ти говориш?

Останніх слів її я вже не чув. Я вискочив з дому й побіг темними вулицями Гурзуфа.

— Толю, Толю!..— почувся мамин голос.— Вернися!... Толю-ю!..

Я вирішив негайно ж поїхати від діда, якщо він мені таке сказав. Він, видно, мене ненавидить, бо я викапаний батько. І мама через це ніколи не зможе забути тата. В мене не було жодної копійки, але я прибіг на пристань. Там стояв той самий теплохід, на якому ми приїхали в Гурзуф. Я підійшов до капітана й запитав:

— На Алушту?

— На Алушту.

Я гадав, капітан мене впізнає, але він мене не впізнав. Я трохи пройшовся причалом і знову підійшов до капітана:

— Товаришу капітан, ви мене не впізнаєте? Ми вчора приїхали з мамою на вашому теплоході.

Капітан уважно подивився на мене.

— Впізнав. А ти куди сам так пізно?

— Треба в Алушту, терміново. А грошей у мене немає, не встиг у мами захопити. Пропустіть без квитка, а я потім вам віддам.

— Гаразд, сідай,— сказав капітан.— Довезу.

Я проскочив на теплохід, поки капітан не передумав, і вмостився на останній лаві, в кутку.

Теплохід відчалив, гойдаючись на хвилях. За бор том миготіли берегові вогники. Вони чимраз більше віддалялися, а попереду було

чорне нічне море Воно шумувало за бортом, обливало мене холодними бризками. До мене підійшов матрос і сказав:

— Гей, хлопче, тебе капітан кличе в рубку.

Я підвівся й пішов. Іти було важко, дуже хитало, і палуба тікала з-під ніг.

Капітан стояв за кермом і дивився у темряву. Не знаю, що він там бачив. Але дивився він пильно й подеколи крутив колесо то в один, то в інший бік. Над ним горіла тьмяна електрична лампочка, і такі ж лампочки горіли на носі та на кормі теплохода. Нарешті капітан обернувся:

— То що там у тебе скоїлося?

Я змовчав. Мені нічого було говорити цій чужій людині. Але він до мене причепився, і я зрештою сказав:

— З дідом посварився...

— Так,— сказав капітан і знову втупився в темряву.

Я почав говорити, що їду до свого приятеля Льошки і там якось улаштуюсь, але раптом наш теплохід загув і заглушив мої слова.

— Так,— знову сказав капітан,— а як же мама? Ох, оці горді сини, вони завжди думають тільки про свою персону, а що ж бо їм подумати про маму?

— Маму шкода,— відповів я.

— А діда не шкода? Старий погарячкував, а ти відразу в амбіцію.

Я не став відповідати капітанові — адже він нічого не знав...

— А твій дід славна людина. Чебуреки готує — пальчики оближеш.

— Це не найголовніше.— Я зі злістю відвернувся.

Назустріч нам ішов катер. Він теж у відповідь загув. Катер був маленький, його майже не було видно в нічному велетенському морі, тільки електричні лампочки, що висіли на ньому, пливли, розгойдуючись на хвилях.

— У нього троє синів на війні загинуло,— сказав капітан.— Тут, у Криму, ми разом воювали. Кілька днів були в бою. Втомилися й уночі лягли поспати, міцно притулившись один до одного. А вранці підвестися не можемо, примерзли до землі. Повідривалися — і в бій. Вони всі троє так і загинули в цьому бою. Холодно було воювати...

Капітан замовк. Через шум хвиль і гул машини розмовляти було важко, доводилося весь час кричати. Ми мовчали до самої Алушти. Коли причалили, я повернувся й пішов собі. Поволі так. Вийшов на пристань. Постояв. Потім з'явився капітан. Він мені сказав:

— Я на твоєму місці повернувся б назад. Негарно так. Завтра я до вас зайду і все владнаю. Ми з твоїм дідом давні друзі.

— Не можу я.

— А я все ж таки на твоєму місці повернувся б Мати зараз, мабуть, по всьому Гурзуфу бігає, тебе шукає.— Капітан закурив.— Звичка з війни. Ніж не можу кинути курити. Ну, ходім у зворотний рейс.— Капітан кинув цигарку в море й важке стрибнув на палубу теплохода. А я слідом за ним. Сів на те ж саме місце й просидів до самого Гурзуфа. Коли причалили, я почув дідів голос:

— Костю, ти не бачив, мій хлопчина не поїхав з тобою рейсом на Алушту?

Капітан промовчав. Тоді я сказав:

— Тут я! — і вийшов на пристань.

* * *

Мама й дід ішли на роботу рано, і я залишався сам. Щоранку я прокидався від одних і тих самих слів:

— У-ух ти, зайченя моє! У-ух ти, зайченя яке! — Це наш сусід Волохін бавився зі своїм маленьким синком, поки його жінка торгувала персиками на базарі.

Але сьогодні Волохін не бавився з сином, а несамовито лаяв свою жінку. Я вийшов на вулицю. У Волохіних хвіртка була відчинена, і подвір'ям з дитиною на руках походжав Волохін — довгий, білявий чоловік. Він помахав мені рукою і запобігливо попросив:

— Моя пішла і зникла. А мені треба йти. Посидь, будь ласка, з зайченям.

Я й не стямився, як "зайченя" опинилось у мене на руках, а Волохіна й слід захолов.

Дитина була товста, обличчя в неї було як помідор. Я почав її термосити й розгойдувати, але вона не видавала ані звуку. "Німе якесь, — подумав я.— Жодного разу не чув його голосу". В мене втомилися руки, і я опустив "зайченя" на землю. І раптом воно як зарепетує. Довелося знову взяти його на руки й протримати до приходу Волохіної.

— Мій довгий уже побіг? — запитала Волохіна.— Дірява калоша! Інші чоловіки з жінками на базарі торгують. А цьому незручно. Він фізкерівник у санаторії, і його можуть упізнати відпочиваючі. Начальник!

Я вислизнув у хвіртку й подався до моря. Ішов набережною і стукав палицею об залізну огорожу міського парку, в який нікого з місцевих жителів не впускали. Там побудували санаторій. І раптом я побачив Волохіна — він грав у теніс з огрядним чоловіком.

Волохін помітив мене, підбіг до огорожі. Він витер з чола піт рукою і сказав:

— Працюю. Поновлюю нормальну вагу у хворого. То як, моя лаялась?

— Лаялась.

— Жорстока жінка! — Він засміявся.— Але господиня — перший ґатунок. У всьому в неї ощадливість. Давай заходь.

— Мене ж не пропустять,— сказав я.

— Давай заходь.— Волохін труснув головою.— Я дам команду.

Я підійшов до входу в парк.

— Іванівно, запам'ятай цього хлопчину,— сказав Волохін контролерші.— Щоб завжди, будь-якої пори, його пропускали.

Цілий день я товкся в парку, подавав волейболістам м'яч, грав з огрядним курортником замість Волохіна в теніс. А ввечері, коли повернувся додому, застав у нас Волохіну. Вона розмовляла з мамою:

— Людей цього року приїхало тьма. Ти чому, Катерино, не здаєш кімнати? Зайві грошенята не обтяжать кишеню.

— У нас тісно,— відповіла мама.

— Слухай, що я тобі скажу.— Волохіна нахилилася до мами.— В мене відпочивальників багато, в міліції більше не пропишуть, а місця ще є. Ти давай оформляй їх на свою площу в міліції, а житимуть вони в мене. Десять карбованців тобі за це.

— Ні,— відповіла мама.— Нам своїх грошей вистачає.

— Дармові ж гроші...

— Толю, ти вечерятимеш? — запитала мама.

— Так,— відповів я й подивився на Волохіну.

— Ач які! — сказала вона зі злістю.— Корчать із себе чесних. А в самої ж чоловіченько!.. Це всім відомо.

Волохіна хряснула хвірткою і пішла. Ми з мамою сиділи мовчки й про вечерю забули. А Волохіна стояла біля огорожі й голосно розмовляла з якоюсь відпочиваючою про війну, про те, як її чоловік чесно воював, а дехто здавався в полон.

Другого дня, коли я проходив повз парк, мене гукнув огрядний курортник і покликав грати в теніс. Біля входу я наразився на Волохіна.

— А, сусід,— сказав Волохін. Він узяв мене за плече й підвів до контролерші.— Іванівно, щоб більше цього хлопчини тут не було. Вештаються усілякі сторонні. До побачення, любий.— І Волохін помахав рукою.— Вітання мамі!

Я не знав, що робити. Якби я був дорослий, то побився б з Волохіним. Я виліз на гору до руїн старовинної татарської фортеці і просидів там цілий день. Коли я повертався додому, то побачив маму, а за кілька кроків позад неї дядька Костю. Я не став їх наздоганяти, а пішов назирці.

Так ми йшли одне за одним. Дядько Костя чомусь не наздоганяв маму. А я не наздоганяв ані маму, ані дядька Костю.

Біля хвіртки нашого будинку прогулювався Волохін з дитиною на руках.

— А в цієї жінки, зайченя,— показав Волохін на мою маму,— чоловік бека.

Мама нічого не відповіла Волохіну й пройшла у хвіртку, а до нього підступив дядько Костя.

— Ось що, шановний,— мовив дядько Костя,— якщо ти ще раз скажеш оці слова, я тобі... Коротше, матимеш справу зі мною!

— Но-но-но... — Волохін відступав до своєї хвіртки.— Обережніш! У мене дитина на руках.

Я підійшов упритул до дядька Кості. Обличчя в нього стало червоне. Я подумав, що він зараз ударить Волохіна, але він тихо мовив:

— Пречудовий негідник. Прикривається дитиною.

Мама чекала нас у дворі. Вона сказала мені:

— Даремно ми приїхали в Гурзуф. Усе в нас тут не йде на лад.

— Та годі вам звертати увагу на всяких негідників! — сказав дядько Костя.

А я подумав, що мама правду каже. Жили б ми на старому місці, там хоч Льошка був. Він вірний друг-

Дядько Костя пішов. Ми з дідом сиділи у дворі, коли поштар приніс мені нового листа від Льошки. Я розпечатав конверт. У ньому, крім маленької Льощиної записки, виявився іще лист, у білому конверті, із зворотною адресою, написаною не по-російському. Скоро я добрав, що він був із Чехословаччини. "Дивно,— подумав я.— Мамі лист із Чехословаччини". Я потримав його в руках, і невиразна тривога раптом огорнула мене. Чомусь не хотілося бігти до мами з цим листом. Але тої миті мама сама вийшла у двір.

— Толю, ти не бачив моєї хустки? — запитала мама.— Ах, як шкода, здається, я її загубила. Славна хустинка. І пам'ять про наше місто.

— Мамо,— сказав я,— тобі лист із Чехословаччини. Льошка прислав. Він надійшов на нашу колишню адресу.

— З Чехословаччини? — здивувалася мама й відразу забула про хустку.

Дід підвів голову. Мама квапливо надірвала конверт, я бачив — у неї тремтіли руки, і витягла лист.

— Почерк Карпів,— сказала вона.— Я не можу читати, тремтять руки й миготить в очах... Нічого не бачу...

— Толю, читай,— сказав дід.

Я взяв з маминих рук лист. Там було кілька пожовклих сторінок із зошита. А першим лежав новенький, білий аркушик паперу, списаний крупними, рівними літерами.

Я почав читати:

— "Дорогий товаришу Катерино Нащокова! Пише листа старий чех, дід Йонек. Точніше, пише не дід, він не знає російської мови, а його внучок Зденєк.

Слава богу, нарешті я знайшов вас. Тепер одержу листа у відповідь, і тоді я заспокоюся.

Пересилаю лист вашого чоловіка, який загинув на чехословацькій землі. Я повинен був давно надіслати вам цей лист, але під час фашистської окупації лист у мене зберігався окремо від конверта з адресою. І конверт пропав, коли фашисти спалили мій дім. Кілька років я дізнавався про ваше прізвище, адже в листі його не було. Я написав багато листів у Радянський Союз, але за самими іменами: Карпішек (так ми звали вашого чоловіка) і Катерина — хіба багато дізнаєшся?

Нарешті я розшукав якогось чеха-партизана із загону вашого чоловіка. Він жив у Високих Татрах. Я поїхав до нього. Він мене відпровадив до іншого партизана в Братиславу. Словом, я об'їздив десятьох чоловік. Усі пам'ятали росіянина, проте прізвища його не знав ніхто. Командир партизанського загону знав, але він загинув. Мій син знав, але він також загинув. А потім, коли дізналися про ваше прізвище, почали шукати вашу адресу. На це потрібно було чимало часу.

Дорога пані Катерино! Приїздіть до нас у гості. Беріть сина й приїздіть. Тут у нас у селі в кожному домі приймуть вас, як рідну. Приїздіть, будьте ласкаві. Йонек Брейхал".

Я відклав лист діда Йонека й подивився на татів почерк, на аркушики паперу, пожовклі і висохлі. Вони зробилися мов крила метеликів у колекції або мов листя й трави в гербарії. І, не підводячи голови, я почав читати татів лист.

— "Дорогі Катю й Толю! Давно ви не одержували моїх листів, а це мій останній лист. Бо мені вже не доведеться ходити по землі. На світанку я буду в руках у гестапівців. Але спершу по порядку.

Ми поверталися з бойового завдання. Бомбували ворожі тили. Летіли ми поодинці. Наш літак був пошкоджений і відстав від основної групи. Над Чехословаччиною літак загорівся, і я наказав усім стрибати. Останнім стрибнув сам.

Тієї хвилини, коли я приземлився й погасив парашут, мене оточили фашисти. їх було чоловік десять. Вони обшукали мене, відібрали пістолет і твій лист. Документів у польоти ми не брали.

"Сам?" — запитав офіцер.

Був ранній ранок, тільки-но починало світати, і фашисти не могли точно роздивитися, скільки чоловік скинулося на парашутах. Видно, вони засікли лише мене.

"Сам,— сказав я.— Решта загинули. Там, там",— я показав на небо.

"Яволь".— Офіцер засміявся. Він щось наказав солдатам і побіг з ними до гайка, який виднів удалині.

Двоє солдатів відвезли мене на мотоциклі в місто, в гестапо. Там я перебув десять днів, а потім попав у концентраційний табір. Росіян у таборі не було. Самі чехи. Після гестапо мені було важко працювати: боліли руки й ноги. Але не піти на роботу було не можна. Хворих відправляли в госпіталь. А звідти ніхто не повертався. І я працював.

З табору мені допомогли втекти чеські товариші. Вони переправили мене в партизанський загін. Загін був маленький, усього чоловік двадцять, і нам доводилося скрутно. І ось ми висадили в повітря залізничний міст, який був дуже потрібний фашистам. Вони через нього возили нафту з Румунії у Німеччину.

Наступного дня фашисти приїхали в село, що лежить поблизу моста, прийшли у місцеву школу й заарештували цілив клас дітей — двадцятьох хлопчиків і дівчаток. Це було "наше" село. У нас там жили свої люди. Один з них був дід Йонек, батько партизана Франтішека Брейхала. Він нам і приніс цю звістку.

Фашисти дали три дні: якщо протягом трьох днів не з'явиться та людина, яка висадила в повітря міст, дітей буде розстріляно. І тоді я вирішив іти до гестапівців. Чехи мене не пускали, вони сказали: "Діти наші, ми й підемо". Але я відповів, що коли піде хто-небудь з них, чехів, то фашисти з помсти однаково можуть розстріляти дітей. А коли прийде росіянин, то дітей буде врятовано. І я пішов з дідом Йонеком.

Зараз ніч, а вранці я піду до фашистів. Коли ти одержиш цей лист, то розкажи всім, як я загинув. Головне, знайди моїх товаришів по полку, хай про мене згадають.

Усе. Вже світанок. А в мене ще багато справ. Зараз я передам і лист і конверт дідові Йонеку. Він усе це збереже і, коли настане час, надішле вам.

Прощавайте. Ваш Карпо".

Цілий вечір дід читав татів лист. Потім він довго сякався, торгав рукою коліно й нарешті сказав:

— Катрусю, мені треба пройтися. Ти не заперечуєш? — Він показав на татів лист.— Я візьму його з собою.

Мамі треба було йти в санаторій, щоб зробити укол якомусь хворому, і я пішов разом з нею. Не хотілося лишатися самому. На зворотному шляху ми зустріли Сойку, ту дівчинку, яка купалася зі мною в перший день.

— У мене ваша хустка. Якась тітка її знайшла, а я їй сказала: "Я знаю, чия це хустка".

Сойка простягла мамі хустку, та розгорнула її і подивилася, вкотре, на цю собачу виставку.

— Я дарую її тобі,— сказала мама.— Адже вона зовсім дитяча. Собаки.

Я поглянув на маму й зрозумів: вона не хотіла, щоб ця хустка поверталася до неї і про щось їй нагадувала. Можливо, про дядька Миколу. А мені однаково було шкода хустки. Адже ж і не маленький я. А шкода. Звик до собак. Але тої миті я перевів очі на Сойку. Що сталося з її обличчям, просто не переказати. Які в неї були перелякані, недовірливі, насторожені очі. Вона не вірила у своє щастя, їй ці собаки подобалися, видно, ще більше, ніж мені. В мене після цього всю мою жадібність як рукою зняло.

— Цього собаку звати Джаз,— сказав я.— А оцього малесенького песика—Знайда. Решті ти сама придумай імена.

— До побачення.— Вона квапилась якнайшвидше піти.— Я їх уже полюбила.

Ми мовчки дійшли додому. Я роздягнувся і ліг спати.

— Мені здається, що він весь час був живий,— сказав я,— а загинув тільки вчора.

— Спи, Толю. Перелічи, скільки над нами зірок, і заснеш.

— А ти?

— Мені не заснути, мені зірки вже не допомагають. Я дочекаюся діда.

* * *

Наступного дня я встав рано й подався на риболовлю. Я любив ловити рибу. Правда, я був поганий рибалка, завжди гав ловив, коли починало клювати. Проте я любив ловити рибу. На морі тихо. Сонце. І настрій то веселий, то сумний. Можна подумати про маму, про дядька Костю й про дідуся. Можна порозмовляти з татом. Так, подумки. А сьогодні я придумав написати татові листа. Хай багато кому це видасться дивним, а я однаково напишу. Мені так захотілося написати йому листа, адже я ніколи йому не писав. Напишу й відправлю Льошці.

Льошці можна, він зрозуміє.

Тихо на морі. Сонце яскріє у воді. І ніхто тобі не заважає — що хочеш, те й вигадуй. "Добре, що ми з дядьком Костею любимо море,— подумав я.— І добре, що є такий дядько Костя". Але тата я теж не можу зрадити, і я придумав: буду морським льотчиком.

Коли я повертався, то побачив маму, вона йшла до пристані.

"В Ялту їде,— здогадався я.— У міськвійськкомат. Шукати татових друзів".

Мама була в білій сукні, в яку давним-давно не вбиралася, і в білих черевичках на високих каблуках.

Біля причалу стояв теплохід дядька Кості. Мама зійшла на пірс, і їй назустріч вийшов дядько Костя. Мені дуже кортіло підійти до них, але я чомусь не підійшов. Я сховався за будку квиткової каси й спостерігав за ними. Я майже нічого не бачив, тільки широку спину дядька Кості в білому кітелі.

Потім теплохід відчалив.

Я довго дивився вслід теплоходу, поки той перетворився на маленьку білу блискучу цятку.

На верхній набережній я зустрів загін артеківців. Вони йшли строєм. У білих сорочках з червоними краватками й у коротких синіх трусах. Загорілі. В них був справжній кримський загар — світло-коричневий. Такого загару ніде не зустрінеш.

Чомусь, коли артеківці з'являлися на вулицях Гурзуфа, перехожі зупинялись і дивилися на них. І тепер усі зупинились, і я також зупинився. А вожатий артеківців скомандував, І вони голосно вигукнули: "Усім-усім — доброго ранку!"

Мені дуже подобалось, що вони так вигукували.

Після зустрічі з артеківцями настрій у мене зробився зовсім гарний. Спокійний такий і трошки, трошки сумний, але гарний.